

PRAXIS, Zagreb, godina VIII, br. 3-4, 1971.

MARGINALIJE O PROBLEMU NACIJE

Danko Grlić

Zagreb

Kako pristupiti problemu nacije? Općenito, izvan svega onog što se upravo danas zbiva, iz aspekta vječne filozofije, čisto pojmovno, apstraktno ili pak konkretno, što bi trebalo da znači isključivo iz onog postojećeg, dakle pragmatički, »real-politički«? Čini mi se, to želim odmah u početku naglasiti, da je ova metodološka dilema lažna i da je nametnuta iz jednog koncepta koji iz sasvim ovozemaljskih razloga želi etablirati ovaj dualizam svijesti i zbilje, teorije i prakse, kako bi te dvije sfere ostale jedna spram druge potpuno nezavisne, petrificirane, a samim tim i mrtve, nedjelotvorne. Apstraktno u svojoj izoliranosti, apsolutnoj intaktnosti od konkretno-povijesnog i živi svoj prividni život upravo onda kad zbilji u njenoj pragmatiki ne treba apstraktnih revolucionarnih teoretskih konceptata, pa je stoga tako prirodna koegzistencija »mrtve teorije« i ustaljene statičke prakse. To je ono stanje svijesti u kojoj svijest sebi počinje uobrazavati »da može stvarno nešto predstavljati, a da ne predstavlja ništa stvarno«, da se »emancipira od svijeta i da prijeđe na stvaranje 'čiste' teorije, filozofije, morala itd.« (K. Marx, Fr. Engels, Njemačka ideologija, Rani radovi str. 298).

No isto je tako jasno da se pri analizi jednog stanja i jednog pokreta ne može ostati samo pri razlučivanju i vrednovanju onoga što opstoji. Za neke, međutim, još uvijek zvuči apsurdno da se ono konkretno može sagledati i spoznati samo njegovim transcendiranjem, da se ograničenost ograničenog može uvidjeti samo prekoračivanjem granice, da se zbiljsko može vrednovati samo napuštanjem njegove »konkretne«, svakodnevnne, banalne pojavnosti i apstrahiranjem i lučenjem svega nebitnog. Tek tada i možemo postaviti pitanje o strujanjima i tendencijama u samoj zbilji, pitanje kamo idemo, zašto idemo tamo kamo idemo, i u ime čega jedan pokret postaje pokretom. Stoga već pomalo zaboravljena pogrdna lozinka o »apstraktnim humanistima« nije samo značila promašaj (jer se jasno pokazalo da upravo ta ap-

strakcija omogućuje vrlo konkretne i oštre kritičke analize), već je od samog početka predstavljala takav kompliment (mogućnost mišljenja na višem, apstraktnom nivou koji je još uz to i prožet humanističkim sadržajem), što ga vjerojatno i mnogi od onih kojima je upućena nisu ni zaslužili. Karakteristično je, međutim, da se vrlo brzo uvidjelo kako filozofska, sociološka i uopće teoretska apstrakcija navodi na određene dublje, dosljednije i jasnije poglede u odnosu na realnost, na zbilju, nego ona koja se drži samo uz tzv. društveno-političku stvarnost i promatra je iz aspekta i okvira same te stvarnosti, pa su ti (barem po imenu) benigni »apstraktni humanisti« bili, često i vrlo oštro, upućivani od real-političara da se vrata u čistu teoriju, u stručnu filozofiju. Na tzv. strukturno-filozofskom nivou javlja se također svojevrsan paradoks: arogantni poltroni, ljudi koji su do ušiju uronjeni u raznovrsne naredbodavne kombinacije i spletke, ljudi s izrazito bolesnim političkim ambicijama, zajedno s debelo plaćenim recenzentima i piskaralima, upućuju filozofiju da ne prekoračuje granice stručne, čiste, suptilne filozofije, da se bavi dakle isključivo tzv. apstrakcijom. Filozofija se, dakako, već, per definitionem bavi apstraktnim problemima, ali ne i *krivom, pervertiranom*, od svega zbiljskog očišćenom apstrakcijom, koja nema nikakvih korelata u praksi, koja za sebe misli da je izvan prostora i vremena i lebdeći tako u svojem pričinu inteligibilnog i umnog omogućuje, pa čak i opravdava *realno bezumlje*.

Ukoliko, dakle, govorimo o istinski filozofskoj apstrakciji, tada to nikako ne može biti ona neutralna, neodgovorna apstrakcija, zabavni ping-pong s terminima i pojmovima, koji neki tako željno očekuju od filozofije, to ne može biti apstrakcija bez konzekvencija spram realiteta, ona oprezna, u stvari lažna apstrakcija koja nikog ni na što ne obavezuje, koja je bijeg od svih protivvrječnosti zbilje i koja je često zastupana upravo stoga da bi se u konkretnoj zbilji i međuljudskim odnosima prikrilo, a zatim i njegovalo kramarsko licitiranje s položajima i unosnim sinekurama, svakodnevne laži, karijerizam i besprincipijelnost. Jer se, napokon, upravo na osnovu takvih apstrakcija može navodno biti dobar, čak i veliki stručni filozof, ugledan teoretičar, a istovremeno konfidentski i do ogavnosti neljudski podvaljivati, spletkariti, uvlačiti se poltronski među moćne primitivce, pogromiški progoniti svaki pokušaj samostalnog mišljenja.¹ Ova pseudofilozofska dvoiličnost što je tako često, i s pobožnom vjernošću

1) Pri tom je vrlo karakteristično da se nakon provedene metamorfoze takvi mali bogovi onda i do bjesomučne, nekontrolirane mržnje svete za svoje poltronstvo onima koji su ipak — uza sve prijetnje i prijateljska uvjerenja — održali svoje ljudsko dostojanstvo. Osveta tih zgužvanih ljudi — barem u onih koji još mogu filozofski prosuđivati i koje stoga nužno peče zla savjest — ta osveta za vlastitu neslobodu, za osjećaj sputanosti i samosvijest o uključenosti u manipulativne tokove — može poprimiti i oblik komične napuhanosti koja za sebe misli da je sve oko sebe prestrašila i da će stoga uskoro svi — kao što su nekoć i oni — pokleknuti. Ona, međutim, zaboravlja da za realnu moć nisu dovoljni samo moćnici već i oni koji se

»čisto« filozofiji propovijedaju razni nacionalistički fićfirići — jasno je došla do izražaja u traženju za »obnovom eminentno filozofske problematike« i izlazom iz »isforsirane politizacije« uz istovremeni pompozno izraženi zahtjev — koji ne znači drugo do konkretnu ali »neisforsiranu« političku denuncijaciju — za definitivnom likvidacijom »izrazito anacionalne filozofije«.²

Valja se, međutim, što prije riješiti malih nametnika, sajamskih muha, kako ih je nazvao Nietzsche. Polemizirajući s njima, izlažemo se opasnosti da se koncentriramo na nekog koji doista ne posjeduje filozofski relevantnu poziciju pa mu stoga i ne može nitko biti ni o-pozicija. Uostalom, smisao jednom pokretu, humani sadržaj i širinu njegova teorijskog obzora ne mogu mu podariti nikakvi, a pogotovu ne sitni protivnici, mali glodavci. Ukoliko sâm o sebi ne nosi htijenje koje je ukorijenjeno u čistoći i veličini vlastitog uvjerenja, vlastite misli i povijesne upraljenosti, onda mogu biti sve prepreke, negacije, teškoće često samo dobrodošao alibi za prikrivanje vlastitog duhovnog vakuuma, nesposobnosti, besperspektivnosti. To ne znači da gotovo svaki istinski napor neće naići na prepreke: ali on razlog svog konstituiranja, opstanka i ponesenosti neće tražiti u nekom drugom već u sebi, svojim načelima, vlastitosti svojeg puta i svojoj egzistencijalnoj usmjerenosti u novo, buduće.

Potrebno je, dakle, uzeti u zaštitu prije svega onu filozofiju, koja nešto tvrdi i koja sebe ne nalazi u polemičkoj konfrontaciji spram beznačajne pragmatike pseudofilozofije. Filozofija, čak i onda kad luta i griješi, ima svoje dostojanstvo u tome što

pred moći klanjaju, za poslušnost ne samo oni koji naređuju već i oni koji mirno slušaju, drijemaju i klimaju glavom. A ovim se drugim vrlinama, ovom pobožnom i podložnom skrušenošću, »Praxis«, mislim, doista ne može pod čiti.

2) Divna je to i visoko stručna dioba na nacionalnu i anacionalnu filozofiju. Volio bih znati kojoj od ove dvije filozofske struje (možda bi ih bilo dobro svrstati u unitariste i nacionaliste) spadaju recimo Aristotel, Toma Akvinski, Descartes, Kant, Heidegger ili Sartre? Karakterističan je u tom smislu članak »Povratak filozofije — obnova tradicije« (Hrvatski tjednik br. 2 str. 16). Taj napis, dakako, po svom nivou nije zavrijedio ni kratku fusnotu, ali mi to ipak činimo ne zbog pisca (H. Lisinski) ili njegovih »teza« već stoga što su takvi stavovi postali tipični za jedan mentalitet koji želi superiorno i prepotentno po našim masovnim medijima biti posljednji sudac u filozofiji. Pisci takvog kova za koje se vrlo dobro zna zašto pišu i u ime koga pišu svoje nedoučene člančice — a nisu ni napisali ništa više od tih nekoliko dobro plaćenih politikantskih mudrolija — sude s pijedestala najpozvanijih stručnjaka o cjelokupnoj našoj filozofiji. Prema njima je najveći prošli i sadašnji grijeh »Praxisa« u tome što je on »revolucionosni«. Stoga je taj isti stalni recenzent onog istog lista koji je pred Brionski plenium (1965) suradnike Praxisa označio kao »profesionalne antikomuniste« (stoga što prizivaju staljinističke utvare kojih odavno nema ni kod nas ni u »međunarodnom radničkom pokretu«), stoga je, dakle, taj komunistički recenzent pokapajući po tko zna koji put (profesionalno antikomunistički) Praxis, s olakšanjem i dirljivom oduševljenošću napisao kako se nada da naša teorija izlazi time iz »revolucionosnog« koncepta. Kako bi stvar bila do konca nedvosmislena, možda bi bilo dobro da je na koncu još došlo: i nadamo se da ćemo tako definitivno ući u »kontrarevolucionosni« koncept.

nije mišljenje u koru i »uspostavljanje neophodnog zajedništva«. Pitao me nedavno javno slavni korifej staljinizma Jovčuk, kako uopće mogu biti filozof, kad iza mene ne stoji ni moje političko rukovodstvo, ni moja zemlja, ni partija, ni narod, pa čak ni svi filozofski radnici. Odgovorio sam mu da iza mene ne stoje samo oni koje je nabrojao nego čak ni moji najbolji prijatelji iz redakcije »Praxis«, da nikoga nema »iza mene«, da »iza« moje filozofije stojim jedino ja sâm i nitko drugi. U tu glavu nikako to, dakako, nije moglo da uđe, i on se počeo naglas smijati i trijumfalno ponavljati moje »priznanje«. Ne bi li se s njime zapravo zajedno morali smijati i naši novopečeni zastupnici filozofskog monolitizma i »uspostavljanja neophodnog zajedništva«?

Ali zbog čega je to zajedništvo sada tako neophodno, zbog čega treba prijeći preko svih razlika i u ime čega ujediniti sve snage, a onoga koji se tome suprotstavlja, nemilosrdno onemogućiti, odstraniti, pokopati. Koji je novi lajtmotiv poziva na takvu unisonost, kad su se stari već pomalo izlizali i postali gotovo smiješnim (u ime jedinstvenih principa marksizma-lenjinizma, u ime socijalističkog realizma, u ime svim marksističkim filozofijama zajedničke teorije odraza itd. itd.). Šta sada postaje tabuom u koji se ne smije dirnuti, vrhovnim zakonom, zajedničkom kapom pod kojom moramo svi stajati (u stavu mirno), ako ne želimo biti definitivno žigosani kao izdajice?

To je, kako nam je svima poznato, ono nacionalno.

Krupan, neugodan i ne posvema bezopasan³ pojam, pri kojem već sam pokušaj da se racionalno i trezveno o njemu govori izaziva mržnju onih koji (vrlo često i sasvim otvoreno) tvrde kako se o tom pojmu ne može uopće raspravljati, kako kategorija nacionalnog nije stvar uma već srca, osjećaja. Onaj tko tog osjećaja nema — reći će vam tako neki rodoljub — nema prava raspravljati o naciji. O naciji se ne umuje, ne teoretizira, za naciju se bori, umire, nacija se ljubi kao srž svoje srži, kao bit vlastitog bića, ona se upija s majčinim mlijekom, ona je krv i tlo, poruka naših djedova, svetinja nad svetinjama, poziv na nepomirljivost, ona ne može biti predmet pojmovnih zaključaka, mirnih, nestrastvenih analiza. Valja, međutim, odmah napomenuti da upravo stoga što osjećaj nacionalne pripadnosti nosi u sebi mnoge od tih elemenata, nacija i može postati plijen manipulativnih operacija upravo onih koji računaju na taj iracionalni⁴ entuzijazam,

3) Govorim to, ustalom, i iz vlastitog iskustva, repertusija koje sam osjetio na vlastitoj koži. Kad sam studentima Likovne akademije govorio juna 1968, kako ne bi smjeli dozvoliti da njima manipuliraju pomoću nacionalnog, bio sam — kako je sam dekan javno u štampi priznao po natogu jednog partijskog funkcionara (Vidi »Omladinski tjednik« br. 33 od 20.XI.1968) — izbačen bez obrazloženja iz Akademije na kojoj sam šest godina predavao estetiku, uspnkos tome, što su svi tadašnji studenti Akademije potpisali peticiju u kojoj traže da nastavim s kolegijem.

4) Ovdje riječ iracionalno — kad mislimo na ljubav prema domovini — nije shvaćena u pogrđnom smislu. Čovjek, naime, doista iracionalno ljubi, na kencu ni ljubav prema ženi nije racionalno zasnovana. U tom je

a koji su doista potpuno »iznad« interesa jedne nacije, pa će — kao što nam historija pokazuje — u pravilu sutra spremno, da ne trepnu okom, izdati najvitalnije interese upravo te iste nacije nad kojom su tako ganutljivo recitali i ronili rodoljubne suze. Ako se patriotizam bazira isključivo na osjećaju, zašto oni naprosto ne bi promijenili svoje osjećaje, a da pri tom ništa ne povrijede, jer protiv takvog postupka ne postoji ni jedan racionalni argument, budući da se on naprosto nikad na njima nije ni zasnivao, već samo na osjećajima koji su, kao što znamo, promjenljivi. Nije stoga nimalo čudno već gotovo prirodno da najosjećajiji, najvatreniji nacionalisti postaju tako često sluge tuđina i okupatorskih soldateski. Ovo poigravanje osjećajima karakteristično je i danas za čitav niz upravo onih ljudi koji imaju pretenzije da *iskoriste* tuđe osjećaje, da stoje na čelu svih mogućih tzv. kulturnih nacionalnih manifestacija pledirajući na duboko usađene emocije drugih, one iste emocije što ih i pod *minimalnim pritiskom* kao od šale mijenjaju.⁵ U tom smislu doista mislim da je Hegel⁶ bio u pravu kad je ustvrdio da osjećaj, ako je stavljen na rang općeg principa, može uništiti i sam korijen humaniteta, jer onemogućuje — kao samo subjektu pripadni iracionalni moment — zbiljsku komunikaciju među ljudima. Tamo gdje, međutim, u *principu* prestaje mogućnost rasprave, počinje batina, pogrom, uništenje — a nije se to jednom do sada tako i zbilo. Nema, dakle, tog ljudskog fenomena u kojem se ne bi mogao voditi slobodan razgovor i sve što je na zemlji, iznad nje i pod njom, pa tako i ljudski zanosi, mogu biti predmet skepse, razmišljanja, analize.

smislu posvema jasno da nitko ne smije bilo kome osporiti privatno pravo na njegov unutrašnji osjećaj. Jadan bi, siromašan i hladan bio naš život bez osjećaja. Ali kad se intimni osjećaj, kad se vlastiti doživljaj ljubavi, kad se *privatni* odnos žele nametnuti kao princip, kao nužnost kojoj se moraju svi podvrgnuti, tada se intimitet preobraća u svoju suprotnost: postaje pravilo za sve, što svojom iracionalnošću vrijeđa svaki drugi intimitet. Stoga iracionalno, kako god bilo duboko i snažno usađeno u svakoj osobi, ne može postati načelo, zakon, smisao međuljudskih odnosa.

5) Tako se — da spomenem usput — jedan naš najvatreniji i najpoznatiji suvremeni glasnogovornik hrvatske nacionalne kulturne tradicije godinama u Beogradu izdavao i potpisivao (o tome postoje pisani dokumenti) kao pripadnik jedne druge nacije. To, doduše govori i o tome kako se u toj birokratskoj sredini najlakše postiže karijera, pa je to ujedno i optužba prema onim njegovim naredbodavcima koji preferiraju pripadnost određenim nacijama, ali govori, mislim, ipak nešto i o karakteru tog vrlog rodoljuba.

6) »Budući da se obični ljudski razum poziva na osjećaj, svoje unutrašnje poročiste, on je obračunao s onim, koji se ne slaže s njime. On mora izjaviti da on nema dalje ništa reći onome koji u sebi ne nalazi i ne osjeća isto; — drugim riječima: on korijen humaniteta gazi nogama. Jer priroda je humaniteta da teži za suglasnošću s drugima a njegova je egzistencija u ostvarenome zajedništvu svijesti. Ono protivu-ljudsko, životinjsko sastoji se u tome da ostaje kod osjećaja i da sebe samo i pomoću njega može da izrazi« (Hegel: Fenomenologija duha, str. 41).

Na koncu, samo tako postajemo nezavisni kao subjekti vlastitog mišljenja, lišavamo se one ovisnosti koja je uvijek karakteristika za emocionalno obojene izlive. Emocija je, uostalom, samo prividno istinski subjektivna — ona uopće postoji samo u odnosu na drugo i po tom drugom, a ne po sebi. Tek samosvijest i svijest što omogućuju sporazumijevanje — omogućuju ujedno i vlastitost subjektivne nezavisnosti i slobode od bilo kakvih pritisaka. »Jer duh ljudski ukoliko se služi razumom nije zavisan od najviših vlasti nego od samog sebe« (B. Spinoza: Politički traktat str. 22).

Bilo je potrebno u nekoliko riječi opravdati i samu mogućnost raspravljanja o naciji, kako bi objektivitet argumenata i protuargumenata dobio svoje pravo i o tom predmetu. Uz to želim naglasiti kako ne mislim da sam dosada izrekao — a neću to učiniti ni u daljem tekstu ovih marginalija — o problematici nacionalnog nešto posebno novo i originalno. Neću ovom prilikom čak ni citirati golemu literaturu ni bezbroj autora koji su o tom pisali i ulaziti u suptilnije analize i rasprave, već ukazati samo na neke primarne, temeljne postavke. Mislim, naime, da je u ovom času potrebnije i urgentnije govoriti o elementarnom, prisjetiti se abecede, pa čak i ponavljati poznate istine nego se mudrijaški zakloniti za »duboke«, profinjene kategorijalne analize često zbog plitkoće i oportuniteta zamagljene plaštom hijeroglifске nerazumljivosti ili iscrpne sociološke, na bezbrojnim podacima utemeljene znanstvene dijagnoze, u kojima se ponekad od mnoštva stabala ne vidi šuma. Uostalom, ako se zaboravila abeceda, nužno je prije svega na nju podsjetiti.

Tako sigurno spada u abecedu da pod određenim pritiscima, da npr. pri kolonijalnoj ekonomskoj eksploataciji,⁷ da pri stalnoj ugroženosti, jača osjećaj zajedništva, tako npr. porodice, pa zatim i šire zajednice, nacije. Taj je osjećaj posvema prirodan i on se u nas rađa u zdravim otporima i prema npr. nekim činovničkim nadnacionalnim strukturama. Ne može se poreći da on na globalnom planu — upravo kad je riječ o licitiranju i cjenkanju oko borbe za vlast ili uopće kombinacijama profesionalnih političara oko što većeg dijela kolača — ne može osvijestiti čitav jedan narod ili narode da onemogućuje parazitske izrabljivače, one prilično debele birokratske slojeve koji se godinama talože na

7) Kad se već u nas toliko govori o eksploataciji određenih nacija i o njihovom podređenom položaju, bilo bi ipak jednom zanimljivo vidjeti tko je sve kniv za takvo stanje stvari pod pretpostavkom da je ono točno. Da li su možda filozofi krivi za koncentraciju kapitala u određenim centrima moći ili je to omogućila određena struktura odnosa na čijoj su izgradnji radili oni isti ljudi koji sada najglasnije protiv nje govore. Postalo je tako moderno da ona ista birokratska vrhuška optužuje one iste uvjete koje je sama stvarala, onu istu eksploataciju kojoj je godinama mirno stajala na čelu s'uzeći se metodama koje sada žigče kao čudovišne. Ispao je doduše poneko iz tog stroja, našlo se neko žrtveno janje koje je krivo za sve nedace, ali oni najodgovorniji optužuju i dalje sve, samo ne svoj vlastiti udio u odgovornosti.

grbači naroda. Premda je možda za naše prilike to pregruba riječ, ali ipak možda nije na odmet podsjetiti na staru istinu da nema u kolonijama stvarne slobode nikome (pa ni tzv. »višim« društvenim slojevima) dok se ne riješe svojih kolonizatora.

Isto je tako jasno da se borba potlačenih klasa može po formi, tj. po prostornom određenju odvijati unutar nacionalnih granica i da proletarijat svake zemlje treba prvenstveno da se bori protiv svoje vlastite buržoazije. Ali ni ta prvotna, početna borba ne može biti — što posebno naglašavaju klasici marksizma — po zadržaju nacionalna, već klasna, a nacionalna samo po formi.⁸

U epohu početaka formiranja građanskog i raspada feudalnog društva spadaju prve borbe za neka elementarna prava naroda i zajednica: na ravnopravnost, na svoj jezik, svoju etničku i nacionalnu nezavisnost, na slobodnu organizaciju svoje privrede, na nemogućnost masovne kolonizatorske eksploatacije jedne nacije pomoću druge itd. itd. Ona dakako, kao uostalom i pravo na javno iznošenje svog mišljenja, moraju biti prenijeta kao temeljna prirodna prava čovjeka iz ranijih društvenih uređenja u socijalizam. Budući da ona u građanskom društvu nisu bila — a nisu zbog klasne strukture tog društva ni mogla biti — izborena, za njih se također treba i danas boriti, samo je nužno postaviti pitanje da li je onda uopće riječ tek o nekim nenarodnim deformacijama, nekim nedostacima, »slabostima« socijalizma, ili o takvim odnosima koji se više ne mogu nazvati socijalističkim. Jer ako socijalizam ništa drugo ne donosi do borbu za ta *elementarna prava*, ako je potrebno da se sav njegov intelektualni i materijalni potencijal bavi isključivo tim pitanjima koja su zapravo stavljena na dnevni red u epohi kad radnička klasa još uopće nije formirana, kad proletarijat u suvremenom smislu riječi i ne postoji — tada treba otvoreno priznati da se i duhovno i materijalno nalazimo tek na pragu građansko društva, na pragu prvobitne akumulacije kapitala, a ne — kao što se tvrdi — u najrazvijenijem obliku socijalističke samoupravne demokracije. Jer, zar se i u Komunističkom manifestu — u tom najelegantnijem tekstu komunističkog pokreta — jasno ne pokazuje da je već i razvijenija buržoazija izvukla — kako se doslovno tamo kaže »na veliku žalost *reakcionara*« — nacionalno tlo ispod nogu industrije.⁹

Vjerovali smo, međutim, (možda i naivno i krivo) da rješavanje kolonijalnih i polukolonijalnih odnosa spada u devetna-

8) »Borba proletarijata protiv buržoazije spočetka je nacionalna po formi, iako nije to po sadržaju. (potertao D. G.). Razumije se da proletarijat svake zemlje mora ponajprije da svrši sa svojom vlastitom buržoazijom«. (K. Marx, Fr. Engels: Manifest komunističke partije, str. 25).

9) »Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reacionara ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije«. (K. Marx, Fr. Engels: Komunistički manifest, str. 18).

esto stoljeće, u zaostalijim krajevima možda i u naše stoljeće, ali da oni nisu i ne mogu biti *bitna* karakteristika i preokupacija socijalizma kad ih je na globalnom planu (barem u Evropi) već odavno pokušalo prevladati i građansko društvo. Da li je, dakle, kad je riječ o odnosima unutar jedne zemlje koja pretendira (u odnosu na lager u svakom slučaju s pravom)¹⁰ na najviši mogući oblik socijalizma kao samoupravnog sustava, stavljanje nacije u prvi plan imalo prvenstveno ono ranije spomenuto obrambeno-antieksploatatorsko značenje ili je ipak riječ i o nekim drugim, često i vrlo banalnim motivima, koji se, međutim, sustavno i tendenciozno prešućuju.

Potrebno je ovdje izreći i nekoliko općih, »apstraktnih« (ali u našoj konkretnosti tako uporno stavljenih u zagrade), načelnih teza o tako mnogo (do dosade), diskutiranoj temi odnosa između klasnog i nacionalnog. Jedni (a i njih je sve manje) u nas ističu da u prvi plan treba staviti ipak malo više klasne odnose, a možda malo manje nacionalne, drugi smatraju da su nacionalni odnosi daleko važniji i da su (osobito u ovom »presudnom, povijesnom, epohalnom« momentu) klasni posvema nevažni a onda na velikim znanstvenim skupovima nadarbitri nakon dubokih analiza zastupaju »pomirljivu« tezu o jednakovažnosti klasnog i nacionalnog. Moram priznati da su mi takva nagađanja i pogađanja oko ova dva pojma i njihovoj »višoj ili nižoj važnosti«, da mi je ovo licitiranje (tko će više za klasno, a tko više za nacionalno) gotovo komično. Mislim, naime da bi jednom bez uvijanja i otvoreno, bez diplomatskog mudrijašenja i koketiranja s malograđanskim (pa i krupnograđanskim) elementima trebalo reći naprosto ovo: isticanje nacionalnog u našoj epohi ima prije svega (uvijek kad nije riječ o anti-kolonizatorskom pokretu) *jednu temeljnu funkciju: da prikrije, zabašuri, zakamuflira, mistificira klasne odnose*. Nacionalno tako postaje plašt kojim bi se htjeli harmonizirati antagonistički klasni elementi. Jer ako je važno prije svega to da smo pripadnici jedne nacije ako je npr. nacionalna kadrovska struktura osnova personalne politike — tada je nevažno i sporedno (a to je abeceda) — što među nama postoje klasne razlike, tada je najvažnije da je i član birokratske vrhuške i pripadnik radničke klase samo Srbin, Hrvat, Makedonac, Slovenac itd. Jer zašto bi jedan

10) Stoga se ne mogu složiti s onima koji iz sasvim odredenih razloga negiraju sve što u nas postoji, pogotovu onda ako mrak prikazuju tako mračnim upravo zato da bi u njemu opravdali i svoje mračnjaštvo, opravdali svoju lažnu rezignaciju i svoje nemoralne postupke općim nemoralom, time što se ionak u ovoj vučjoj, stravičnoj situaciji ne može ništa učiniti. Čitao sam tako nedavno jednu seniju članaka u »Hrvatskom sveučilištu« u kojem jedan naš filozof (koji se ne baš svojom filozofijom maglo penje na društvenoj ljestvici) našu situaciju prikazuje tako očajnom, relativistički i nihilistički brišući svaku razliku, da bi opravdao svoj beskrupulozno amoralni stav u odnosu na društvo koje je u cjelini prikazao karijerističkim samo zato da bi se vidjelo kako njegov vlastiti karijerizam nije u njemu nikakva iznimka.

dobar Hrvat radnik štrajkao protiv Hrvata, koji je isto tako dobar Hrvat, a usput i direktor, dobar Srbin istupio protiv mjera koje je donio neki srpski rukovodilac? Dovoljno je, dakle, da budemo dobri, vjerni sinovi svoga naroda, dovoljno je da se deklariramo kao pripadnici jedne nacije, a irelevantno je što Srbin eksploatira Srbina, Hrvat Hrvata, što jedan radi osam sati dnevno za bijednu nadnicu, a drugi se topi u užicama i samo od vremena do vremena još i soli pamet radnicima o potrebi za interesiranosti za nacionalnu zajednicu, za veliki preporod nacionalne samosvijesti. To je, mislim, jedini racionalni odnos između klasnog i nacionalnog.

Pri tom treba naglasiti da se i sama mogućnost nacionalne netrpeljivosti, pa i »međunacionalne« eksploatacije po sebi nužno, nezaobilazno ukida s dokinućem klasne eksploatacije. Stoga i »spadom suprotnosti klasa u okviru nacija pada i neprijateljski stav među narodima« (K. Marx, Fr. Engels: Komunistički manifest, str. 31). »Neprijateljski«, »antagonistički« stav među narodima indeks je dakle i dokaz klasne diferencijacije unutar samih tih naroda, jer narodi ne mogu biti međusobno neprijateljski suprotstavljeni, već samo njihove nacionalne buržoazije, njihovi »predstavnici« i profesionalni političari.

U savremenim uvjetima nacionalno trompetiranje nema dakle druge svrhe (kako god ga mnogi poneseni nacionalisti nisu svjesni) nego da zamuti, često i pozivom na veliku državotvornu historiju (iz koje se onda ne slave puntari,¹¹ taj loš uzor — već knezovi, baruni i gospoda!) i zamagli inače suviše jasnu i prozirnu klasnu diferencijaciju. Tako ono nacionalno prestaje biti element ljudske emancipacije i postaje moćan instrumentat za gušenje te emancipacije, za trovanje masa i zamućivanje njihove svijesti o vlastitom neravnopravnom, izvlaštenom položaju u društvu.

Harmoniziranje odnosa između poslodavca i radnika, moćnih i obespravljenih odvajkada je, uostalom, bila jedna od bitnih preokupacija raznih teoretičara i politologa stavljenih u službu obrane postojećeg društvenog kapitalističkog sustava. Tako je npr. poznati nacionalsocijalistički teoretičar Carl Schmitt taj zahtjev vrlo precizno i jasno formulirao govoreći o jednom novom zakonu III Reicha: »Zakon namjerno više ne govori o poslodavcima i posloprimcima; namjesto tarifnog ugovora stupa tarifni red; poduzetnik, namještenik i radnik su vođa i sljedbenici poduzeća, koji rade zajedno u promicanju svrha poduzeća i na opću korist naroda i države; oba nam se pokazuju kao članovi zajedničkog poretka, zajednice s javnopravnim obilježjem. Društveni časni sud je dosljedna primjena jednog mišljenja, koje je učinilo da se vjernost, sljedba, stega i čast više ne shvate kao funkcije

11) Nedavno sam tako slušao dirljivu tezu jednog našeg historičara da je Matija Gubec odigrao negativnu ulogu u povijesti, jer nije bio nacionalno svjestan, jer je svojom pobunom podrivao nacionalni integritet Hrvata (»onda kad je on bio najpotrebniji«) i vezao se s tuđincem, s nehrvatskim elementima.

nesređenih pravila i odredaba nego kao bitni element nove zajednice i njenog konkretnog životnog reda i oblikovanja«. (Carl Schmitt: Pojam politike, str. 238). Pojam nacije i na njemu zasnovan pojam države i zakona ovdje dakle služi svojoj prozirno jasnoj svrsi: izbrisati razlike između poslodavaca i posloprimaca, onemogućiti pomoću »vjernosti, sljedbe, stege i časti« da se uoči klasna eksploatacija i ljudska diferencijacija, i da postanemo svi jedno na »opću korist naroda i države«. To je pravi suvremeni smisao preferiranja pojma nacije u građanskom društvu izražen ovdje besprimjerno jasnoćom. Ali neće li on taj bitni smisao zadržati — bez obzira na mutna prikrivanja i sve moguće sofisticirane vratolomije — u svim klasnim društvima dok u njima postoje klase kao klase, dakle i u socijalizmu? Nikakvo me politikantsko koketiranje s velikom državotvornom tradicijom, s duboko usađenom nacionalnom sviješću, s golemom većinom koja za nama korača, s euforijom budnica, emblema i zastava,¹² ne može uvjeriti u protivno. Ponavljam: nisam i neću biti isto s birokratskim parazitima, s dangubama, lašcima, poltronima i denuncijantima i onda kad su pripadnici iste nacije, kad govore i pišu istim jezikom i žive na istom tlu kao i ja. Trebalo bi, međutim, da se upitamo zašto isticanje nacionalnog u prvi plan dobiva tako široku podršku? Prije svega zato jer su se stare birokratske strukture doista u tolikoj mjeri kompromitirale, da sve što ima makar i privid novog, postaje atraktivno i privlačno. Sivilo i učmalost, stare, gnjavatorske fraze u koje nitko više ne vjeruje, dosadne direktive i beživotne sheme, ponavljanje službeno-činovničkih tirada do u beskraj, sva ta močvarna i ukiseljena atmosfera plodno je tlo za sve što makar i malo nosi prizvuk novog, a što je čak do tada ponekad bilo i zabranjivano ili teško tolerirano. Ali borba protiv starog, protiv svih oblika etatizma, birokratizma i centralizma, protiv svih okoštalih i već dobrano olinjalih centara moći, ta zdrava, demokratskim impulsima vođena borba za razaranje starih hipostaza i dogmatskih koncepata, može se oslanjati kako na zbiljski tako i na prividno novi koncept. Nije li, uostalom, mistifikacija s nacionalnim i stvorena i tako brižno njegovana upravo zato da tu borbu ne bi teoretski i praktično osmislile — mnogo opasnije lijeve snage i da se prividno novim utišaju i smire nezadovoljnici, onemogućući oni koji već godinama i godinama uporno, s pozicija lje-

12) Nemam ništa protiv mladića koji nose grbove i zastave, ali bih im ipak rado predočio kako često nisu svjesni koliko parazita (koji barataju maskom nacionalnog) imaju direktne koristi od njihova mladenačkog i često čistog entuzijazma, kako su vješto kanalizirali njihov polet i cinički izmanipulirali njihove najintimnije, u svojoj naivnosti neposredne i buntovne osjećaje, kako bi etablirali, ukrtili, hipostazirali određeno stanje i međuljudske i klasne odnose u njemu. Sve u biti može ostati po starom, nosili mi grbove ili ne, pjevali mi budnice ili šutjeli. Sigurnosni ventili koje vam je dobrodušno otvorila naša birokracija, kad vam je dopustila izljeve vaših rodoljubnih osjećaja, ventili su da ne bi došlo do zbiljskog preporeda, da bi ona sama bila što sigurnija, mirmija, neugroženija.

vice, dakle s pozicije socijalizma, kritički govore o tim starim strukturama i o etabliranju status qua. Može zvučiti i paradoksalno, ali borba protiv starog može biti nošena i borbom za još starije. (Ne treba zaboraviti, tko je sve govorio o »novom poretku«). No više je nego smiješno da one koji već godinama *kontinuirano* stoje na pozicijama borbe za istinski novo sada optužuju za sve grijehe starog, upravo oni koji nisu imali malog udjela u pokušaju etabliranja tog starog. Mistifikacija s nacionalnim kao »novim« treba da zamaskira i premaže debelom šminikom izbrazdano, otrcano lice prastare babe-birokracije, koja se misli pomladiti koketno pričvršćenim trobojnim vrpčama.

Mistifikacija s nacionalnim ima i svoju drugu svrhu: ona je doista vrlo efikasan i vrlo privlačan medij za pridobivanje masa, koji nikoga ništa ne stoji, nikoga ni na šta ne obavezuje, a predstavlja oružje kojim se lako dobiva podrška širokih slojeva i popularizira krug inače nepopularnih birokratskih vrhuški. Kako do toga dolazi?

Prije svega u političkoj državi (koja po Marxu ni u svojoj najvišoj demokratskoj formi ne može omogućiti ljudsku emancipaciju) postoji jedan čvrsto izgrađen sistem manipulativnih mehanizama (masovni medij i dr.), koji djeluju danas — uza svu skepsu i odbojnost što je pojedinci osjećaju prema tim sredstvima — izvanredno snažno čak i na onog koji ne misli da stoji pod njihovim utjecajem. Politička moć danas je jača nego ikada i stoga ta moć raspolaže više nego bilo kada u povijesti mogućnošću stalnog pragmatičkog baratanja istinama i »istinama«. Uvijek je doista bilo tako da onaj tko smatra istinu najvišim zakonom, taj nikako ne može smatrati najvišim bilo koji sistem političke moći i nasilja. Ali danas je postalo jasnije koliko je u političkim sustavima relativistički izjednačena istina i neistina, i kolikomu vrijednost dobiva samo po tome što služi moći. Masovni mediji kao instrumenti te moći stvaraju opću atmosferu kojoj će se u svakom slučaju samo manjina moći othrvati. Osim toga, u politici i političkim kombinacijama poznavanje čovjeka znači zapravo poznavanje »upotrebljivosti« pojedinca, te se ljudi često opredjeljuju jednim jedva vidljivim mehanizmom svojih nagona kojima se može upravljati pomoću straha pred kaznom i nade u nagradu. U analizi koja bi ukazala i na niz drugih za tu podršku relevantnih momenata (a o nekima smo već i govorili) ne treba potcijeniti i jedan sasvim specifični element u situaciji kad se smatra da je nacionalni kriterij postao jedini prije svega za vrednovanje ljudi i za tzv. kadrovsku politiku. Opasnost o kojoj je riječ postaje stvarna tek onda kad takvu valorizaciju preuzme »vrhuška« tj. kad se odozgo dekretira nacionalno kao temeljno, najvažnije, presudno za karakterizaciju pojedinaca i grupa. Tada, naime, često mediokriteti (a mediokriteti nisu u manjini već se, stalno pothranjivani u svom benignom mediokritetstvu, uspješno i lako množe), ljudi bez poziva, neradnici, galamdžije, ljudi bez znanja i karaktera, moralne i intelektualne nule, ljudi koji

nisu ništa drugo nego pripadnici jedne nacije, tada svi oni preko noći postaju neko i nešto upravo po toj svojoj pripadnosti. To je njihova životna šansa, koju im inače nitko i nikad ne može na osnovu bilo kojeg drugog kriterija pružiti, i oni tu šansu neće tako lako ispustiti iz ruku. Takvu karijeru, međutim, može omogućiti samo vlast, pa stoga i nacionalizam tako naglo raste, kad se na čelu državnog aparata jave nacionalni vođe.

Takvo njegovanje karijerizma na osnovu isključivo nacionalnog kriterija bitna je osebina birokracije koja samim svojim birokratskim bićem uvijek iznova *mora* postavljati hijerarhijske odnose među ljudima. No izbor po nacionalnom ne može biti javan, on je nužno obavijen misterijem, jer svi svagda mogu biti dobni pripadnici nacije, ali samo apsolutni autoritet može vršiti izbor između njih i odrediti blažene koji će biti pripušteni onom rangiranju koje je vezano za veće ili manje privilegije. Kriterij izbora ne može biti bilo koji osobni kvalitet, znanje, sposobnost (što se sve može javno provjeriti), već to mora biti tajni izbor (jer se ne može javno priznati da je izvršen na osnovu poslušnosti). Stoga je birokracija, dok postoji kao birokracija, vezana uz tajnu i karijerizam na osnovu pokornosti. Marx je to u »Kritici Hegelove filozofije državnog prava« upravo klasično formulirao pa kad čitamo taj, kao i mnoge druge njegove tekstove, postaje jasnije zašto mnogi suvremeni karijeristi i kod nas Marxa smatraju odavno zastarjelim: »Opći duh birokracije je *tajna*, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema vani kao zatvorena korporacija. Otvoreni duh države, a isto tako i javno mišljenje izgledaju stoga birokraciji kao *izdaja* njene misterije. *Autoritet* je stoga princip njenog znanja, a obogotvorenje autoriteta njeno *uvjerenje*. Ali u njoj samoj se *spiritualizam* pretvara u *grubi materijalizam*, u materijalizam pasivne pokornosti, vjere u autoritet, u *mehanizam* krutog formalnog djelovanja, gotovih principa, nazora i tradicija. Što se tiče pojedinog birokrate, državni cilj se pretvara u njegov privatni cilj, u *potjeru za višim činovima, u tečenje karijere*« (K. Marx: Kritika Hegelove »Filozofije državnog prava«, str. 65, kurziv Marxov).

Takva potjera za višim činovima u jednoj hijerarhijski organiziranoj zajednici može doista postati kobnom u momentu kad se isključivo vjernost vlastitoj naciji proglašava *vrhovnim principom*. Tada izlazi iz rupa zadnji kontrarevolucionarni ološ, tada dižu glavu i nalaze svojih pet minuta propali političari i kulturtregeri, tada stvaraju karijeru beskrupulozni laktaši, ona klatež što je potajno i kukavički čekala da dođe »njihovo vrijeme«. Benigne su, ni za koga opasne, pa stoga i nikom ne mogu smetati budnice po krčmama, rodoljubne manifestacije i sva moguća (pa i nemoguća) nacionalno-romantička paradiranja. Isto tako nisu zabrinjavajući ni nacionalistički protesti, otvorena opoziciona pisma, zabrinuta upozorenja (koja, mogu čak i pozitivno upozoriti na neke anomalije). Ne treba da nikoga glava boli zbog

trobojnica, ali treba biti ozbiljno zabrinut onda, ako netko isključivo pomoću trobojnice postigne ono što inače ne bi nikad mogao postići, ako ona može bilo kome poslužiti kao jedina legitimacija za njegovu sposobnost, karakter, znanje. Tada može nastupiti poplava onih koji su uvijek bili »dobri sinovi svoje nacije«, tada više nema benigne igre s nacionalnim, tada dolazi do otvorenog terora mediokriteta, lažnih veličina koji bez kompromisa krče put svojoj karijeri i brišu, u ekstazi ludila i bjesnila, svakog tko im stane na put.

Takvom se nacionalističkom totalitarizmu u *principu* otvara odmah put kad mjerilo vrednovanja može (čak i u najmanjoj mjeri) postati to što je netko na primjer Nijemac, Rus, Madžar, Srbin, Hrvat itd., jer taj kriterij pretpostavlja da je nečija (manja ili veća) zasluga što se rodio kao pripadnik određene nacije, pa se onda dakako i njegova afirmacija može (makar i minimalno) uopće temeljiti na samoj toj činjenici, koja bi se mogla na primjer i rasno odrediti. Pri tom je važno naglasiti da ukoliko je i raniji princip bio zasnovan na preferiranju nacionalnog habitusa jedne nacije, tada *nije njemu suprotstavljeno*, već se nalazi u istom koordinatnom sustavu ono načelo kojim se sada daje prednost pripadništvu nekoj drugoj naciji. To je *isti* princip i dovodi do *istih* rezultata, pa stoga nikakve eventualne ranije nacionalne anomalije ne mogu biti razumni alibi za novi nacionalizam. Nacionalizmom se nacionalizam ne pobija, već širi.

Marxova teza da proletarijat nema domovine znači prije svega to da međunarodni proletarijat ne smije dozvoliti da ga se uvede u manipulacije s domovinom, da on na »oltar domovine« u kojoj jedna klasa dominira nad drugom ne želi i neće ništa žrtvovati i da je svaka takva domovinsko-patriotska euforija promišljena mistifikacija vladajućih. Ta Marxova postavka znači samosvijest proletarijata o tome da se njegova braća nalaze i u drugim domovinama, a njegovi životni neprijatelji i u »njegovoj« vlastitoj. Stoga je svako vezivanje proletarijata uz ono apstraktno domovinsko, uz nacionalno kao nacionalno *izdaja* interesa proletarijata, kao što su je, uostalom, učinili npr. lideri II internacionale, glasajući za ratne kredite svoje domovine i vršeći tako svoju »patriotsku dužnost« koja je *dijametralno suprotna* klasnim istinskim internacionalnim interesima radničke klase.¹³ Da je ikada Marx mislio kako je nužno da se proletarijat veže isključivo uz vlastite nacije, tada ne bi nikad napisao ni lozinku — nadam se da se barem ona poznaje i priznaje — »Proleter i svih zemalja, ujedinite se!« već u najboljem slučaju: Proletarijati svih zemalja, ujedinite se. Ipak je Marx znao šta piše i govori, pa nam njegovi

13) Poznato nam je isto tako iz naše vlastite nedavne prošlosti, čije je interese — nasuprot internacionalističkom URS-u — branio nacionalistički HRS. Ne bi, čini mi se, stoga bilo naodmet da neki naši novi nadobudni sindikalisti i vatreni nacionalni stjegonoše malo zavire u povijest našeg sindikalnog pokreta.

suvremeni nacionalistički tumači izgledaju doista kao trećerazredni šarlatani, i moglo bi ih se kao loše lakrdijaše, prekrите kričavim plaštem nacionalizma, potpuno ignorirati, kad ne bi iza te lakrdije opasno provirivala i moguća tragedija. Marx je upravo u tim temeljnim tezama izvanredno jasan i nedvosmislen, pa se nikakvim istrgnutim i polovičnim citatima (koji se često upravo stoga pretvaraju u falsifikate) ne može zamutiti njegova pozicija. Mogu se, doduše, u tom pogledu i potpuno osporiti Marxovi nazori, kao, uostalom, i nazori svakog teoretičara, ali je tada doista mistifikatorski i sofistički postupak tvrditi da je takvo osporavanje marksističko. Zaklanjati se za Marxov autoritet, nemati hrabrosti da se javno istupi u obranu jednog drugog, njemu dijametralno suprotstavljenog koncepta, karakteristično je za naše bivše i sadašnje furtimaške perjanice koji su, uostalom, hrabri uglavnom onda kad iza njih čvrsto stoji kordon policije. Tako je i »hrabrost« pred auditorijem koji unisono plješće i jednoglasno bira »nova« rukovodstva, tipična za jedan mentalitet koji nema *sam* bilo šta kazati i koji je ne tako hrabrim postupcima (s mnogo onih intriga koje se ne vide na pozornici i osiguravši sebi dobrano zaleđe) mogao istupiti kao sam unutarnji glas nacije. Tako nacionalna euforija koja je uvijek nošena unosnim »zbijenim redovima«, jer je tako jača i prodornija, — omogućuje ljudima kojima je jedina dužnost proglasiti se pobornicima nacionalnog preporoda — da stvaraju karijere nacionalnih vođa svojim — često i po vlastitom priznanju — vrlo prosječnim demagoškim istupima. (»Oni će reći da smo primitivci«). Jer, tko bi mogao biti protiv toga, kad je tako otvoreno napao »izdajice« nacije i kad, eto žustro i strastveno iz svega grla brani našu »zajedničku stvar«.

Staljinizam u *svojoj biti* nije bio i nije još uvijek danas upravo u tom momentu tako različit kao što se ponekad misli od totalitarnih režima prošlosti i ekstremističkih desnih pojava u suvremenosti. I to ne samo po tome što je staljinizam pojava nerazdvojno vezana uz tipični velikoruski nacionalizam (pa i šovinizam), ne samo zato što je to uvijek bio i što je to još uvijek i danas *lažni* internacionalizam i *lažna* pozicija radničke klase, već i zato što je uporno podgrijavao i gajio u masama osjećaj da se postaje posebni pa i viši čovjek samo pomoću vjerne pripadnosti jednoj državi (»veliki sovjetski čovjek«) ili jednoj partiji (»ljudi izuzetnog kova«). Ne treba nikad potcijeniti tu opasnost one staljinističke i totalitarističke koncepcije koja ljude čini ljudima zbog članstva u jednoj organizaciji ili zajednici, u kojoj i po kojoj bijedni filistri postaju moćni, oni po sebi beznačajni značajni. Upravo tako najlakše ambiciozni primitivac, koji *nužno* u obranu svog položaja mora brutalno obračunavati sa svime što mu imalo smeta, dolazi u položaj da mjeri, određuje, vrednuje i odlučuje npr. o svim fenomenima kulture. Onaj tko sam nije nikad napisao ni retka, dolazi kao disciplinirani sin naroda, države ili stranke u položaj najmeri-

tornijeg suca nad svim što je napisano. Uz to se onda, dakako, razvija i čitava »teorija« o nepouzdanim ili odnarođenim intelektualcima, tom izrazito »kolebljivom« elementu, kojeg se nikako i nikada ne da sa sigurnošću uklopiti u konstruktivne planove za konsolidaciju postojećeg.

Borci za preferiranje nacionalnog misle često da se bore i za specifičnosti, raznolikosti, različitosti, da se zalažu za bogatstvo ljudskih manifestacija, šarenilo stila i vlastitost života. Oni pri tom gube iz vida da se upravo pomoću nacionalnog do sada postigla, a može se i u buduću postići najbeskompromisnija nivellacija, monolitnost koja do užasa može osakatiti, onemogućiti i zatrti autentičnu ličnost i obnevidjeti je, koja vrijeđa intelektualno i ljudsko dostojanstvo i srožava čovjeka na bestijalne instinkte i zakone horde. Građanski kapitalistički poredak doveo je do monstruoznih rezultata u tom izravnjanju, pri kojem su padale glave kao »glavice kupusa« čim su postale svjesne svog ne-ljudskog položaja. Taj memento doista ne treba zaboraviti, jer ni ono što se zove socijalizam, kao što znamo, nije lišeno opasnosti da upadne u takvu, za čovjeka ponižavajuću uravnilovku.